

LUIGI GIUSSANI

SPOREN VAN DE CHRISTELIJKE ERVARING:

DE VRAAG NAAR HET MENSZIJN

LITTERAE COMMUNIONIS

CAHIER 2

SPOREN VAN DE CHRISTELIJKE ERVARING

De vraag naar het menszijn

IHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
1. De ervaring van het menszijn	5
2. Eenzaamheid	7
3. Gemeenschap	8
4. Autoriteit	10
5. Gebed	11
Vragen bij de vijf paragrafen	13

Voorwoord

Met dit cahier bieden wij een vertaling aan van het eerste hoofdstuk van "Tracce d'esperienza cristiana e appunti di metodo cristiano" (1972) (Sporen van christelijke ervaring en opmerkingen bij de christelijke methode). Dit werk was een gereviseerde samenbundeling van drie eerder verschenen boekjes -resp. in 1959, 1960 en 1964- die aan het begin van de weg van de beweging Comunione e Liberazione, toen nog Gioventù Studentesca geheten, stonden. Heel duidelijk komen in dit werk al de grondintuities van Luigi Giussani naar voren: als het Christendom geen persoonlijk engagement impliceert en dus geen persoonlijke ervaring wordt, dreigt het een ideologie of een moraal te worden; het Christendom is *thans* een concrete aanwezigheid, een gebeurtenis waarmee je je kunt confronteren en waaraan je kunt toebehoren of het bestaat slechts als een eerbiedwaardig religieus relict uit het verleden; de methode -de weg- waarmee de Kerk de mens uitnodigt en opvoedt is dezelfde als die van Christus in zijn confrontaties met de eerste leerlingen: "Kom en zie!"; door in deze gebeurtenis, die zich manifesteert als vriendschap, te blijven en vragen te stellen komt je persoon tot groei.

De vijf paragrafen in dit cahier volgen een christelijk-existentiële logica: wie zijn diepste verlangens en ervaringen eerlijk gadeslaat en serieus neemt, merkt dat hij behoeftig is (par. 1: ervaring van het menszijn); hij is alleen met zijn verlangens naar geluk en intensief leven (par. 2: eenzaamheid); het antwoord op de eenzaamheid is gemeenschap (par. 3); de twee pijlers van de gemeenschap zijn: een persoon met autoriteit, d.w.z iemand die de menselijke ervaring intensiever leeft. Het volgen van zo'n persoon voedt je op (par. 4). En het gebed als vraag aan God en als uitdrukking van een gemeenschappelijk verlangen: gelukkig te zijn (par. 5).

Om te voorkomen dat de lectuur aanleiding wordt tot abstracte (=van het leven weggetrokken) en theoretische bespiegelingen hebben wij bij elke paragraaf vragen toegevoegd die in herinnering willen roepen dat het om een vergelijking van de tekst met *jouw leven* gaat: Christus is het antwoord op je leven van alledag -het opstaan, het eten, de studie of het werk, verdriet, ontspanning, je relaties- of hij is helemaal geen antwoord.

De redactie

1. De ervaring van het mens-zijn

Na de langdurige omgang met Jezus, na de desillusie van Calvarië en het geheim van Pasen hadden de Apostelen nog maar weinig van hem begrepen. Zo vroegen ze hem nog enkele uren voor zijn hemelvaart wanneer hij het Rijk van Israël zou stichten. Daarbij dachten zij, zoals allen in die tijd, aan een wereldlijke en politieke heerschappij. "Toen zij eens bijeengekomen waren, stelden zij hem de vraag: 'Heer, gaat u in deze tijd voor Israël het koninkrijk herstellen?'" (Hand. 1,5).

Maar als zij hem niet hadden begrepen, waarom waren zij hem dan toch gevolgd? Er waren tenslotte mensen onder hen, die vrouw, kinderen, huis, boten en netten, werk en winkel hadden verlaten. Waarom volgden ze hem? Omdat Christus het middelpunt van hun aandacht was geworden. Hoe kon het zo ver komen?

Christus was de enige die heel hun menselijke ervaring begreep. Door datgene wat hij zei voelden zij zich serieus genomen in hun behoeften; en waar deze behoeften onbewust en verward waren, bracht hij deze aan het licht. Zo begonnen sommigen, die geloofden dat men alleen brood nodig heeft om te leven, te begrijpen dat "de mens niet van brood alleen leeft".

Christus trad tegenover hen op als een ander die onverwachts naar hen toekomt: hij hielp hen en legde hun noden uit, hij genas hen zelfs, als ze doof en blind waren; hij gaf hen geestelijke hulp en gaf antwoord op hun diepste verlangens. Kortom: hij leefde binnen hun ervaring. Maar wat zijn hun ervaringen? Hun ervaringen, hun behoeften en verlangens zijn zij zélf, hun menszijn zélf.

Daarom bereikt Christus mij juist hier in mijn houding als mens, die op iets wacht, omdat hij weet dat hij behoeftig is. Hij is aan mijn zijde gaan staan en heeft zich aan mijn oorspronkelijke behoeftigheid aangeboden. Om Christus te ontmoeten moeten wij dus vóór alles ons serieus gaan bezighouden met het probleem van ons menszijn. Wij moeten ons allereerst openen voor onszelf, d.w.z. een interesse voor onze ervaringen aankweken en vol aandacht ons menszijn waarnemen: wij moeten beschouwen wat wij werkelijk zijn. Beschouwen wil zeggen: alles serieus nemen wat wij beleven, doordat men elk afzonderlijk aspect aangrijpt en heel zijn betekenis zoekt. Daarvoor is een grote opmerkzaamheid nodig. Want al te gemakkelijk zien wij af van onze wérkelijke ervaring in haar totaliteit en oorspronkelijkheid en

schakelen haar gelijk aan deelindrukken. Deze inperking vindt vaak plaats in het bereik van de gevoelens (bijvoorbeeld wanneer iemand verliefd wordt of toekomstdromen najaagt). En nóg vaker vermengen wij onze ervaring met vooroordelen en opvattingen die wij misschien onbewust van onze omgeving hebben overgenomen. In plaats van open te zijn in een houding van verwachting, eerlijke opmerkzaamheid en afhankelijkheid -een houding die de ervaring ten diepste verlangt- overstelpen wij onze ervaring met allerlei categorieën en beoordelingen. Hiermee willen wij onze ervaring verklaren, maar in feite belemmeren en vernauwen wij haar. Het sprookje van de "wetenschappelijke vooruitgang die op een dag al onze behoeften zal oplossen" is een moderne uitdrukking van deze onbehouden en afstotelijke aanmatiging: zij houdt geen rekening met onze wérkelijke behoeften en weet niet van welke aard ze zijn. Zij sluit niet alleen de nuchtere beschouwing van de ervaring uit, maar ook het menselijke in alles wat dit verlangt. En zo laat de hedendaagse maatschappij ons blind rondwalen tussen een verbitterde aanmatiging en duistere wanhoop.

Een scène uit 'Il Vangelo secondo Matteo' van Pasolini

2. Eenzaamheid

Een uiterst belangrijke aanmoediging krijgen wij uit het leven van de Apostelen, zoals die bericht wordt in de Handelingen van de Apostelen: "Na deze woorden werd hij voor hun ogen omhooggeheven en een wolk onttrok hem aan hun ogen. Terwijl zij hem bij zijn hemelvaart gespannen nastaarden, stonden opeens twee mannen in witte gewaden bij hen, die zeiden: 'Mannen van Galilea, wat staan jullie naar de hemel te kijken? Deze Jezus die van jullie is weggenomen naar de hemel zal op dezelfde wijze terugkomen als jullie hem naar de hemel hebben zien gaan'" (Hand. 1,9-11).

Christus is weggegaan en zij blijven daar, aan de grond genageld en met open mond: hun hoop is weg en onder hen verbreidt zich eenzaamheid, zoals bij zonsondergang de duisternis en kou zich over de aarde uitspreiden. Hoe meer wij onze diepste behoeften ontdekken, des te meer bemerken wij ons onvermogen om die behoeften uit ons zelf te vervullen. En evenmin kunnen andere mensen ons daarbij helpen. De ervaring van het onvermogen begeleidt elke échte ervaring van het menszijn.

Deze ervaring van onvermogen roept nu de eenzaamheid op. Werkelijk eenzaam zijn betekent niet dat wij fysiek alleen zijn. Veeleer is het de ontdekking dat een voor ons fundamenteel probleem noch door onszelf noch door een ander een antwoord kan vinden. We kunnen met het volste recht zeggen dat de ervaring van de eenzaamheid in de kern van elke oprechte confrontatie met het eigen menszijn is verankerd. Wie ooit geloofd heeft, dat hij het antwoord op een grote behoefte die hem bewoog in iemand of iets gevonden had en vervolgens moest vaststellen dat deze oplossing onhoudbaar of ontoereikend bleek, zal dit goed kunnen begrijpen. Wij zijn alleen met onze behoeften, met de behoefte te zijn en intensief te leven. En hierin lijken we op een mens die zich eenzaam in de woestijn bevindt: het enige wat hij kan doen is afwachten, totdat iemand komt. En de oplossing zal zeker niet van de mens komen, aangezien het om zijn behoeften gaat die op een antwoord wachten.

3. Gemeenschap

De Apostelen kwamen terug van de plek waar Christus in de hemel was opgestegen en bleven bijelkaar. "Toen keerden zij van de berg, die Olijfberg heet, naar Jeruzalem terug. Deze ligt dichtbij Jeruzalem op sabbatsafstand. Daar aangekomen gingen zij naar de bovenzaal waar ze verblijf hielden: Petrus en Johannes, Jacobus en Bartolomeüs en Mattheüs, Jacobus de zoon van Alfeüs, Simon de IJveraer en Judas, de broer van Jacobus. Zij allen bleven eensgezind volharden in het gebed samen met de vrouwen, met Maria, de moeder van Jezus, en met zijn broeders" (Hand. 1,12-14).

Wie werkelijk zijn onvermogen en eenzaamheid ervaart en beleeft, staat niet met zichzelf alleen. Veeleer zal juist diegene die het diepe menselijke onvermogen en daarmee de persoonlijke eenzaamheid ervaren heeft, zich de anderen nabij voelen. Hij zal met hen willen samen zijn zoals mensen die verdwaald zijn en zonder onderkomen door een storm verrast worden. Zijn roepen zal hij als de roep van allen en zijn angst en wachten als dat van alle anderen ervaren. Alleen wie dit onvermogen en de eenzaamheid heeft beleefd zal zich zonder berekening en machtsstreven met de anderen verenigen. Hij zal met hen samen zijn zonder zich eenvoudigweg passief aan te sluiten of zich slaafs aan de maatschappij te onderwerpen.

Een mens voelt zich alleen dan met heel zijn ervaring oprecht geëngageerd, als hij deze gemeenschap met de mensen ervaart, -een gemeenschap zonder grenzen en selectie, een gemeenschap met eenieder en allen. Want hij engageert zich met datgene wat ons ten diepste bepaalt en wat daarom alle mensen gemeenschappelijk hebben. Een mens is pas dan werkelijk met heel zijn menselijke ervaring geëngageerd, als hij zo vaak als hij 'ik' zegt, dit zó eenvoudig en zó diep leeft, dat hij het met het 'ik' van elke andere mens broederlijk verbonden weet. Het antwoord van God zal in elk geval alleen die mens bereiken die zich op deze wijze inlaat.

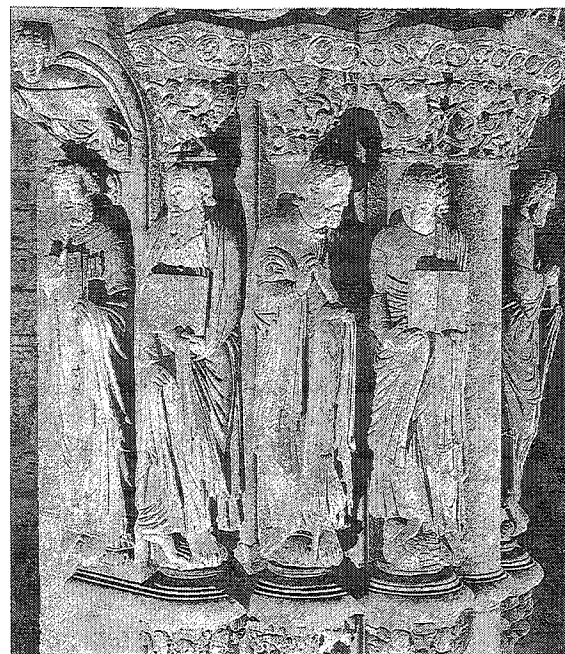
Maar we moeten er wel aan toevoegen dat deze solidariteit met heel de mensheid de facto hiervan leeft dat zij zich in een bepaalde omgeving verwerkelijkt. Ook de gemeenschap van de Apostelen ontstaat, zoals in de Handelingen wordt bericht, in een heel concrete situatie (resp. in een bepaalde omgeving). Niet zij zelf kozen plaats en personen uit. Haast toevallig troffen zij zich daar bij elkaar aan en heel hun leven hing daarvan af. "Daar aangekomen gingen zij naar de bovenzaal waar ze verblijf hielden: Petrus en Johannes, Jacobus en Andreas, Filippus en Tomas, Bartolomeüs en Mattheüs,

Jacobus de zoon van Alfeüs, en Simon de IJveraer, en Judas, de zoon van Jacobus" (Hand. 1,13).

"Men stelde er twee voor: Jozef, ook Barsabbas geheten, bijgenaamd Justus, en Mattias. Toen baden zij als volgt: 'U Heer, die aller harten kent, wijs degene aan die U van deze twee hebt uitverkoren om de plaats te bezetten in dit dienstwerk en apostelambt, waaraan Judas ontrouw werd om heen te gaan naar zijn eigen plaats'. Toen liet men hen loten en het lot viel op Mattias. Hij werd toegevoegd aan de groep van de elf Apostelen" (Hand. 1,23-26).

Ons persoonlijk menszijn ontstaat op deze wijze, het krijgt gestalte en wordt bevorderd in een heel concrete omgeving: wij treffen ons erin aan en zoeken het niet uit.

In die mate dat wij alles opmerkzaam waarnemen wat in ons levensbereik gebeurt en onze gemeenschapszin aan alle personen in deze omgeving aanbieden zullen wij ons ook met heel ons menszijn engageren. En de openheid van onze inzet in deze omgeving is identiek met de oprechtheid van ons engagement voor de hele mensheid. Het komt ons niet toe iemand van de ervaring van ons menselijk leven uit te sluiten. Deze beslissing komt slechts God toe, die haar velts met de situatie waarin hij ons plaatst. Anders zouden wij ons door willekeurig goeddunken en vooropgezette schema's laten bestemmen.

*Sculpturen in het
portaal van de
kathedraal van
Santiago di Com-
postella*

4. Autoriteit

In de gemeenschap van de Apostelen was Petrus degene, die de anderen het beste vertegenwoordigde en die men volgde. "In die dagen stond Petrus op te midden van zijn broeders -er was een groep van ongeveer hondertwintig personen bijeen- en sprak: 'Mannen broeders, het Schriftwoord moest in vervulling gaan, dat de Heilige Geest door de mond van David tevoren heeft gesproken over Judas, die de gids is geworden van hen die Jezus gevangennamen. Hij behoorde tot ons getal en had aan dit dienstwerk deel gekregen. Deze nu heeft zich met het loon van zijn misdaad een stuk grond verworven; hij stortte voorover, barstte open en al zijn ingewanden kwamen eruit. Dit werd bekend aan alle inwoners van Jeruzalem, zodat die akker in hun taal Akeldama, dat is bloedakker, heet. Er staat immers geschreven in het boek der psalmen: Zijn woonplaats worde een woestijn en niemand wone er meer; en ook: Een ander neme zijn ambt over. Dus moet een van de mannen die tot ons gezelschap behoorden gedurende de tijd dat de Heer Jezus onder ons was -vanaf het doopsel van Johannes tot de dag waarop Hij van ons werd weggenomen, met ons een getuige worden van zijn verrijzenis" (Hand.1,15-22).

Daar waar wij leven zijn personen die een grotere gevoeligheid voor de ervaring van het menszijn eigen is. Inderdaad hebben zij een beter begrip voor de omgeving en de daarin levende personen. En inderdaad beleven zij de gemeenschap intenser. Zij leven onze ervaring intensiever, ze hebben er meer deel aan. Eenieder van ons voelt zich in hen beter vertegenwoordigd. Samen met hem voelt men zich ook de anderen meer nabij en weet men zich met hen in de gemeenschap verbonden. De eerlijkheid tegenover jezelf, tegenover je eigen menszijn, verlangt dat je dit verschijnsel erkent. Dit te erkennen is men aan zijn eigen inzicht schuldig.

De ontmoeting met iemand die mijn ervaring en mijn lijden, mijn behoeften en mijn verwachtingen meer waarneemt en beter begrijpt dan ik het zelf doe, brengt mij er spontaan toe, hem te volgen: juist omdat ons menszijn ons daar, waar wij ons machteloos en eenzaam voelen, ertoe aanzet samen te komen, zal ik mij tot zijn leerling maken. Ook als dergelijke personen zich door geen enkele titel of rechten onderscheiden, vertegenwoordigen zij voor ons niettemin op heel natuurlijke wijze een autoriteit. De autoriteit groeit natuurlijkerwijze juist in die mens, die het meest oprecht de menselijke ervaring leeft of haar tot op de bodem gaat.

Autoriteit ontstaat daarom als rijkdom aan ervaring, die zich aan anderen meedeelt, die iets nieuws laat ontstaan en een verbazing, een achting te voorschijn roept. Een onweerstaanbare aantrekkingskracht, een vastberaden stimulant is haar eigen. Alleen een stijfkoppige enghartigheid, die uitsluitend aan eigen maatstaven blijft vasthouden, kan de aanwezigheid van een werkelijke autoriteit, die het ZIJN in elk levensbereik laat ontstaan, loochenen. De Joden zeiden over Christus: "Ja, deze man heeft autoriteit (gezag)" en wendden zich af van de bekrompen Farizeeërs en volgden hem.

De ontmoeting met deze natuurlijke autoriteit voedt onze fijngevoeligheid en ons geweten op; zij laat ons beter ontdekken wat ons bepaalt en waarnaar wij in onze behoefte streven.

5. Gebed

Het 14e vers in het eerste hoofdstuk van de Handelingen der Apostelen beschrijft de gemeenschap van de Apostelen in de verwachting van datgene wat Christus beloofd had. "Zij allen bleven eensgezind volharden in het gebed samen met de vrouwen, met Maria, de moeder van Jezus, en met zijn broeders" (Hand. 1,14).

De mens die zijn onvermogen ontdekt leeft de gemeenschap en is zich van dit 'samenleven' slechts dan bewust, als hij het vermoeden heeft van iets dat zijn huidige situatie overstijgt en haar de baas kan worden. Alleen daar waar een gemeenschappelijke verwachting is, kan een gemeenschap tot leven komen (ook de man en de vrouw, die elkaar werkelijk liefhebben, hebben dit onuitwisbaar voorgevoel, -anders zijn ze niet echt bij elkaar).

Onze ervaringen zijn, als zij werkelijk serieus worden genomen, een lijden: men ontdekt dat men vol van behoeften is, onopgeloste problemen met zich meedraagt, pijn ervaart en onwetend is. Als men deze ervaringen werkelijk serieus neemt, dan verlangen zij onvermijdelijk naar iets 'anders', iets dat 'daar bovenuit' gaat: d.w.z. zij hebben een authentiek religieuze dimensie.

Onze ervaringen zijn -als ze maar serieus genomen worden- een authentieke profetie, een verwachten van en een hopen op datgene wat men nog niet heeft. Waarop wij wachten en wat wij nog niet bezitten, -dat is de zin van al onze ervaringen. En daarop wacht men, al is het misschien slechts onbewust.

Als deze verwachting werkelijk bewust is, -en d.w.z. zich bewust te zijn van het onverbiddelijke menselijk onvermogen, dat de natuur iemand steeds weer voorhoudt- dan wordt zij noodgedwongen ook tot gebed: een gebed tot de geheimzinnige 'Ander', die in staat is mij te helpen en tegemoet te komen; gebed tot die God, die de vraag laat opkomen en het antwoord geven zal.

Het gebed is daarom een eenvoudig vragen; het is een handeling, die iedereen kan voltrekken en die door iedereen het sterkst wordt gevoeld: het is de meest fundamentele handeling van het menselijk bewustzijn en tegelijkertijd de meest concrete handeling die er bestaat. Wie bidt, is de grootste realist, want hij let opmerkzaam op zijn menselijke ervaring. En tevens is het gebed het gemeenschappelijke, in gemeenschap tot uiting gebrachte vragen. De ontdekking van het onvermogen gelukkig te zijn laat ons tegelijkertijd datgene ontdekken wat wij het meest met alle anderen gemeen hebben: dit onvermogen is inderdaad datgene wat elke mens ten diepste bepaalt.

Daarom hebben wij ook allemaal de houding van de verwachting van die 'Ander', die ons helpt, met elkaar gemeen. Van nature is deze houding gemeenschappelijk en wel zo zeer, dat ieder die haar leeft zich met allen als 'één hart en één ziel' verbonden weet.

Het Angelus, Jean-François Millet, Musée d'Orsay, Parijs.

VRAGEN

1. De ervaring van het menszijn

1. *Waarom zijn de Apostelen en anderen Jezus gevolgd, ofschoon zij maar weinig van hem begrepen?*
2. *Dikwijls weet de mens niet wat zijn werkelijke behoeften zijn. Hoe kan hij zich er onverwacht van bewust worden?*
3. *Wat bedoelt de tekst met het woord 'ervaring'?*
4. *Wat betekent het dat de mens behoeftig is?*
5. *Hoe komt het dat wij de ervaring van ons mens-zijn zoals ze werkelijk is vaak niet waar willen of durven hebben?*
6. *Waarom moeten wij open -d.w.z. vol verwachting, opmerkzaam, geïnteresseerd, afhankelijk- zijn, als wij onze ervaring willen leren kennen?*
7. *Waarom is het sprookje van de "wetenschappelijke vooruitgang, die op een dag al onze behoeften zal oplossen" een aanmatiging?*

2. Eenzaamheid

1. *Tegen welke tamelijk gangbare opvatting van eenzaamheid wordt in deze tekst stelling genomen?*
2. *Beschrijf wat eenzaamheid is. Wat is de essentie van eenzaamheid?*
3. *Heb ik ervaring van deze eenzaamheid?*
4. *Hoe zou het komen dat er mensen zijn die beweren dat zij nog nooit de ervaring van eenzaamheid hebben opgedaan?*
5. *Welk belang heeft het ervaren en begrijpen en te boven komen van deze eenzaamheid voor het kunnen begrijpen van anderen?*

3. Gemeenschap

serie A

1. *Wat zoeken wij in de gemeenschap?*
2. *Komt dit voort uit onze ervaring van eenzaamheid en machteloosheid?*
3. *Hoe manifesteert zich de vreemdheid tussen ons?*
4. *Hoe manifesteert zich onder ons de spanning tussen de buitenstaanders en de mensen-in-de-groep?*
5. *Wat zijn de wortels van de gemeenschap? Geef dit in de tekst aan.*
6. *Hoe beoordeelt de gemeenschap mijn manier van leven? Waar vind je dit terug in de tekst?*
7. *Waarom heeft Christus zonder deze menselijke dimensie (gemeenschap) geen belang?*
8. *Waarom moeten wij 'de omgeving leven'?*
9. *Hoe beoordeelt mijn concrete manier van leven mijn omgeving?*
10. *Wat moet ik volgens de tekst bij mezelf corrigeren of in mijn manier van leven veranderen in de omgeving waarin ik me bevind?*
11. *Wat betekent de zin: "Het komt ons niet toe iemand van de ervaring van ons menselijk leven uit te sluiten. Deze beslissing komt slechts God toe, die haar velt met de situatie waarin Hij ons plaatst"? Welke ervaring heb ik hiervan?*
12. *De meeste mensen confronteren zich nergens mee, bekommeren zich niet om de anderen, leven de omgeving niet. Welke hoop zien we in deze manier van leven?*

serie B

1. *Waarom voelt juist degene die zijn onvermogen en eenzaamheid ervaart zich de ander nabij?*
2. *Waarom is de gemeenschapszin, waarover de tekst spreekt, heel iets anders dan een vlucht voor de eenzaamheid?*
3. *Welke zijn de voorwaarden om ons met heel ons mens-zijn geëngageerd te weten?*
4. *Waar komt onze gemeenschapszin en solidariteit met heel de mensheid tot uitdrukking?*
5. *In hoeverre is het bereik, de situatie of de omgeving waarin we ons -min of meer toevallig- bevinden een opdracht? Betrek vraag 2 bij het zoeken naar een antwoord.*
6. *Wat is nu eigenlijk het gemeenschappelijke, waardoor mensen zich zonder voorbehoud met anderen verenigen en een 'gemeenschap' vormen? Is deze gemeenschap ook mogelijk als een ander zich niet of nauwelijks bewust is van dit gemeenschappelijk element?*

4. Autoriteit

1. *Welke vooroordelen heb ik ten aanzien van het woord 'autoriteit'?*
2. *In de tekst wordt uitgelegd wat de autoriteit is. Wat is de autoriteit voor mij?*
3. *Hoe ontstaat de autoriteit?*
4. *Welke kenmerken moet de autoriteit bezitten?*
5. *Welke voordelen levert het op als je een dergelijke autoriteit volgt?*
6. *Welke ervaring heb ik met betrekking tot dit onderwerp binnen én buiten de groep? Erken ik een autoriteit?*

5. Gebed

1. *Waarom kan er alleen maar sprake zijn van een gemeenschap als er een gemeenschappelijke verwachting is?*
2. *Welke verwachting heb ik eigenlijk ervan uitgaande dat mijn ervaringen een profetie zijn?*
3. *Waarom is het belangrijk mijn ervaringen serieus te nemen?*
4. *Wat is gebed? In welke verhouding staat het gebed tot de menselijke ervaringen?*
5. *Waarom is het gebed de meest fundamentele en de meest realistische handeling die een mens kan voltrekken?*
6. *Verklaar de gemeenschapsdimensie van het gebed.*
7. *Met welk bewustzijn bid ik doorgaans? Welke nieuwe factoren van het gebed heeft de tekst mij aangereikt?*